

ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ

μνήμη

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με τη συνεισφορά των

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία Πολιτιστικού
και Κοινωφελούς Έργου Αιγέας
Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου
Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη

Εικόνα εξωφύλλου:

Νότια όψη του κωδονοστασίου (1888) της Μονής Οσίου Λουκά (Βοιωτία).

Χ. Μπούρας, «Δύο μικροί ναοί, οκταγωνικού τύπου, ανέκδοτοι», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Γ', 1962-63, σ. 127-173, πίν. 41-45.

Ορθή προβολή υπό κλίμακα 1: 25, σε διαφανές χαρτί -30 × 92 εκ., Χ. Μπούρας, 1961.

Εικόνα οπισθοφύλλου:

Ιερόν Αρτέμιδος Βραυρωνείας, βόρειο σταϊκό οικοδόμημα,

άποψη μέσω του ανατολικού προπύλου.

Χ. Μπούρας, *Η Αναστίλωση της Στοάς της Βραυρώνος*, Αθήνα 1967, σελ. 92.

Προοπτική αναπαράσταση σε χαρτόνι 35 × 50 εκ., Χ. Μπούρας, 1962.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ Κική Μπίρταχα, Μανόλης Κορρές, Σταύρος Μαμαλούκος
Κώστας Ζάμπας, Φανή Μαλλούχου-Τυφانو

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ Κική Μπίρταχα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ Γιώργος Κωστόπουλος

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ Στέλιος Λιάτης

ISBN (set) 978 960 204 373 8

ISBN (Τόμος II) 978 960 204 375 2

© 2018 Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ

Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ

Σκουφά 58, 106 80 Αθήνα

T. 210 3611692, F. 210 3600865

www.melissabooks.com

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ

μνῆμν

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ

ΤΟΜΟΣ ΙΙ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΜΠΑΣ

ΦΑΝΗ ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΥΦΑΝΟ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΜΕΛΙΣΣΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

†SLOBODAN ĆURČIĆ

ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΜΠΑΣ

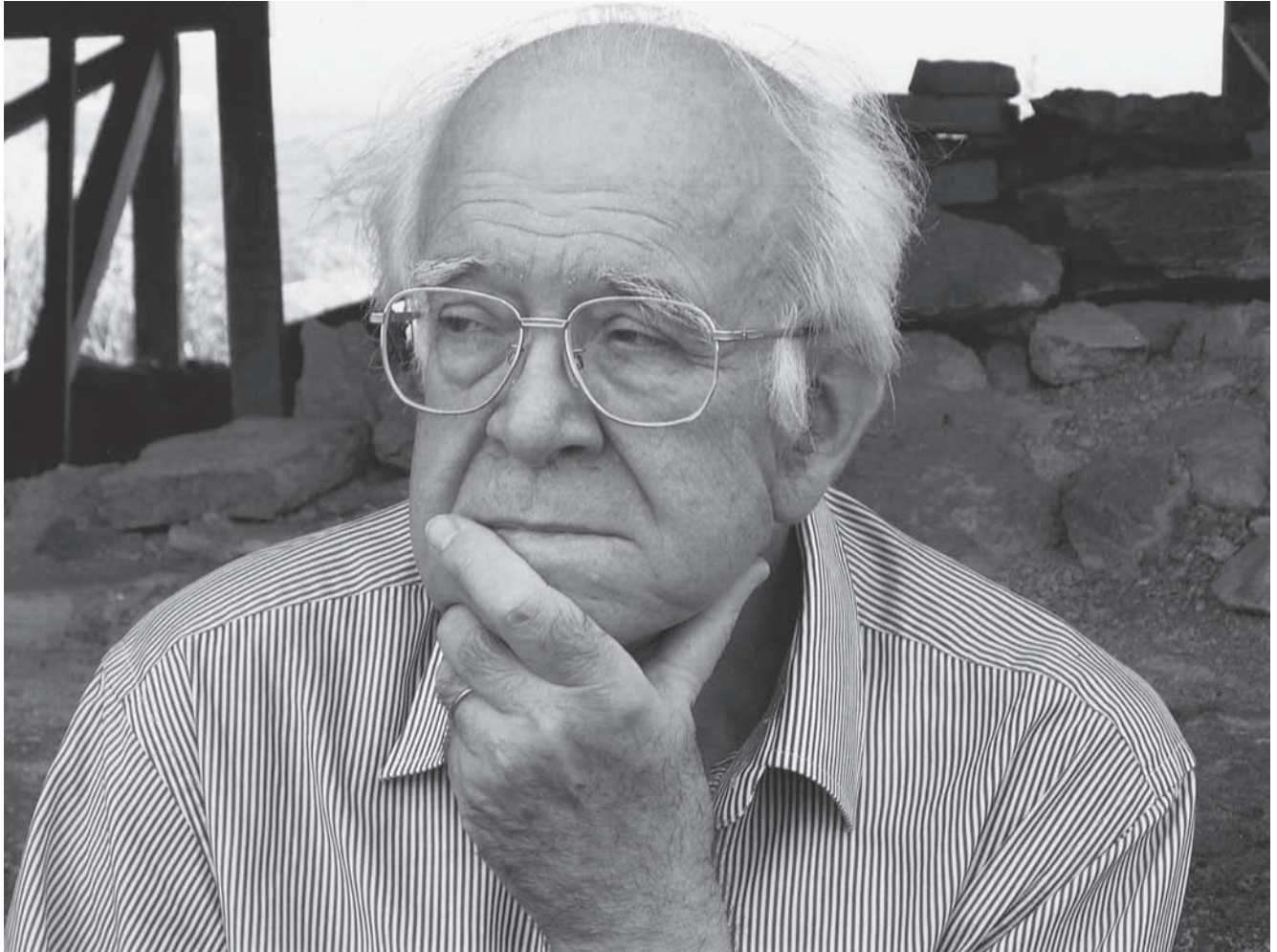
ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΦΑΝΗ ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΥΦΑΝΟ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Χαράλαμπος Μπούρας (1933-2016).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9		
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ	12		
ΑΣΠΑΣΙΑ ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ Ανάγλυφα της Περιβλέπτου και το τοπικό εργαστήριο γλυπτικής του 14ου αιώνα στον Μυστρά	19	ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛΙΑΔΗΣ Ο φωτισμός του ναού της Παναγίας Ασίνου	203
ΓΙΑΝΝΗΣ ΛΩΛΟΣ Τα υδραγωγεία της ελληνιστικής εποχής (3ος-1ος αι. π.Χ.) και η συμβολή τους στην ιστορία της υδροτεχνολογίας	35	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΜΠΑΡΤΖΗΣ Τα παλάτια του Κιαμίλ Μπέη στην Κόρινθο	213
ΜΑΡΙΑ ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ Το στάδιο και οι στοές του Γυμνασίου της αρχαίας Μεσσήνης. Η αρχιτεκτονική διαμόρφωση και η αναστήλωση	45	ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΜΠΙΛΗΣ Η τροποποίηση ενός υστερορωμαϊκού λουτρού σε εκκλησία. Η περίπτωση του εκκλησιδίου Αγ. Γεωργίου Μελάνων Νάξου	229
ΦΑΝΗ ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΥΦΑΝΟ Ο Χαράλαμπος Μπούρας και η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα	57	ΜΑΝΟΣ ΜΠΙΡΗΣ Τα νεώτερα μνημεία και η εξειδικευμένη αντιμετώπιση της προστασίας τους	243
ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ Βενετσιάνικα ποιήματα για την Αθήνα και τα μνημεία της με αφορμή την κατάκτηση της πόλης από τον Morosini	87	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΟΛΕΤΗΣ Η <i>κατατομή</i> του Διονυσιακού θεάτρου	247
ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Middle and Late Byzantine church architecture in the periphery of Constantinople	97	PHILIPP NIEWÖHNER The late antique 'area' of Miletus and other christian cemeteries in the Aegean	263
ΒΑΣΙΛΕΙΑ Δ. ΜΑΝΙΔΑΚΗ Θεωρίες για τη γωνιακή θέαση στη μελέτη της αρχαίας κλασικής αρχιτεκτονικής	125	AENNE OHNESORG 'Byzantinischer Archaismus' auf Paros und Naxos	273
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ Νέα στοιχεία για την «Άνω Οβριακή» συνοικία της πόλης της Ρόδου	137	ΑΙΝΕΙΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Σχεδιασμός και χάραξη της κατασκευής στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδο	287
ΘΑΛΕΙΑ ΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Από τη βυζαντινή στη σύγχρονη εποχή: Οι μεταμορφώσεις του μητροπολιτικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης ως απεικόνιση των πολεοδομικών επεμβάσεων και των ιστορικών περιόδων της πόλης	151	ROBERT OUSTERHOUT Ribbed vaults in Byzantine Cappadocia	301
ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ Ο αρχαίος πύργος στην Αγία Μαρίνα Κέας. Μια πρώτη προσέγγιση	169	OLGA PALAGIA The riddle of Acropolis Museum 1263: A fourth-century repair to the Erechtheion frieze?	309
STEPHEN G. MILLER Theodosios II and the temple of Nemean Zeus	185	ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ Η βυζαντινή ψευδοσαρκοφάγος από το Ωρολόγι της Εύβοιας και ο εικονιστικός διάκοσμός της	315
JEAN-CHARLES MORETTI Vocabulaire antique et nomenclature moderne : le sens de διάζωμα au théâtre	195	ELISABETTA PALLOTTINO Architetti e archeologi costruttori d'identità. L'invenzione dei siti archeologici tra XVIII e XXI sec.: origini e casi esemplari nell'area romana	325
		ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΛΥΒΟΥ Η πολυωροφία στο Αιγαίο κατά τους προϊστορικούς χρόνους	335

ΝΑΥΣΙΚΑ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ Υπέρθυρα προσκυντήρια σε βυζαντινούς ναούς. Μορφολογία	345	TAKASHI SEKI The Parthenon, the Propylaea, and Pericles	523
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑΣ Το «Σύνταγμα» της Αθήνας: Η γένεσις ενός εμβληματικού χώρου	351	ΚΟΣΜΑΣ ΣΚΑΡΗΣ Διδάγματα από παλαιότερες αναστηλώσεις στην Ακρόπολη. Η αξιολόγηση της διατήρησης ορατών ιστορικών βλαβών στις έως τώρα αναστηλώσεις ενόψει της επικείμενης αναστήλωσης των τοίχων του Παρθενώνος	531
ΙΩΑΚΕΙΜ ΑΘ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, ΛΕΩΝΙΔΑΣ Κ. ΠΛΑΤΑΝΙΩΤΗΣ Η υπό το καθολικό της Μονής Βατοπεδίου βασιλική	363	ΘΩΜΑΣ ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Καμάρι της Αμοργού	539
ΒΑΡΒΑΡΑ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Τρεις βυζαντινοί ναοί στη Θεσπρωτία	371	TASOS TANOULAS In search of the perception of architectural space in Byzantine literature	551
ΑΡΙΣΤΕΑ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΡΙΣΤΕΝΣΕΝ Ο πύργος του Χατζή Αλή Χασεκί και το περιβάλλον αγρόκτημα. Μαρτυρίες	389	ΝΙΚΟΛΑΟΣ-ΙΟΝ ΤΕΡΖΟΓΛΟΥ The idea of the monument in the age of the enlightenment: Towards a conceptual genealogy	563
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΗ-VON ΜΟΟΚΚ Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως: Η ανάδειξη του ρόλου των παρόδων μέσω της απακατάστασης των βάρθρων τους	403	ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ Ι. ΤΗΟΧΑΡΙΔΙΣ A note on the <i>astragalos</i> as transcribed in Byzantine carpentry	573
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΡΑΣΧΗ Διαχρονικές μεταμορφώσεις των πλευρικών τοίχων του σπηκίου του Παρθενώνος	417	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΟΥΡΝΙΚΙΩΤΗΣ O Auguste Perret και η Ελλάδα	579
ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΠΑΣΑΛΗ Επιβιώσεις της βυζαντινής αρχιτεκτονικής τον ΙΘ' αιώνα στον νόμο Τρικάλων	427	ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ Η καταστροφή της Loggia του Ηρακλείου το 1904 και οι ιταλικές αντιδράσεις	593
URS PESCHLOW Am Kai von Konstantinopel. Reste einer Repräsentationsarchitektur an der Sarayspitze	439	ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΟΥΡΗΣ Δημόσια υδραγωγεία στη βυζαντινή περιφέρεια (9ος-15ος αιώνας)	603
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΕΤΡΙΔΟΥ Το λήμμα Architecture στο <i>Dictionnaire d'architecture</i> του A.C. Quatremère de Quincy της <i>Encyclopédie</i> <i>Méthodique</i>	459	ΕΛΕΝΗ ΦΕΣΣΑ-ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Μέγαρο Μετοχικού Ταμείου Πολιτικών Υπαλλήλων. Ένας υποδειγματικός εκσυγχρονισμός κτηρίου ιστορικού ρυθμού στην Αθήνα του Μεσοπολέμου	613
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΙΝΑΤΣΗ Βυζαντινά μαρμάρια δάπεδα της Μάνης	471	ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ Τυπολογία και μορφή πύργων της Άνδρου	621
ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΠΟΖΙΟΠΟΥΛΟΣ Η γέφυρα de Bosset Αργοστολίου. Το χρονικό του μνημείου και της διάσωσής του	489	ANDREY VINOGRADOV, DENIS JOLSHIN Middle Byzantine brick decoration in the churches of the Caucasus and Kievan Rus	629
ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ Η ιδιαιτερότητα της αγιορειτικής μεταβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής	503	ΕΛΕΝΗ-ΑΝΝΑ ΧΛΕΠΑ Ένα αυτοκρατορικό λουτρό στον Μαραθώνα	641
GIORGIO ROCCO Il 'Grande Quadrilatero' del Ginnasio Occidentale di Kos: nuovi dati per la sua ricostruzione	509	ΡΟΖΑΛΙΑ Κ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Ασκληπιείου Αθηνών	659
		ΑΘΗΝΑ ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ Καμπαναριά μορφής πύργου: Χαρακτηριστικά στοιχεία των εκκλησιών της Έξω Μάνης	671

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ο Χαράλαμπος Μπούρας δεν είναι πλέον μαζί μας, το έργο του όμως είναι γύρω μας ... ακόμη και εμείς οι ίδιοι είμαστε μέρος του. Γύρω μας υπάρχουν οι γνώσεις της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής και οι ιδέες που καλλιέργησε και έθεσε στη διάθεση όλων τόσο απλόχερα και αποτελεσματικά. Όμως, ενώ αυτό το πεδίο υπήρχε και πριν από τον Μπούρα χάρις στις προσπάθειες των προγενοστέρων του, η Προστασία και Συντήρηση των μνημείων είναι τομείς οι οποίοι στη χώρα μας ποτέ δεν είχαν εξειδικευθεί σε εθνική κλίμακα, επειδή οι αξιοθαύμαστοι πρωταγωνιστές του είδους, έως την εποχή του Ορλάνδου και του Τραυλού, αποτελούσαν μεμονωμένες ατομικές περιπτώσεις. Η μετεξέλιξη του πεδίου δράσης αυτών των πρωτοπόρων σε αποκρυσταλλωμένη επιστημονική - επαγγελματική ειδικότητα εντός της ελληνικής επικράτειας, με ήδη ικανοποιητική θεσμική κατοχύρωση και συλλογική καταξίωση, είναι και αυτή ένα από τα επιτεύγματα του Χαράλαμπου Μπούρα. Οι παλαιότεροι από εμάς ήδη γνωρίζουν αυτή την ιστορία. Η πρώτη αρχή της στη σκέψη του δασκάλου μας μάλλον μας διαφεύγει, όμως τον Μάρτιο του 1967, μήνες μετά την ανάληψη καθηκόντων διδασκαλίας στην Αρχιτεκτονική Σχολή της Θεσσαλονίκης, ο Μπούρας είχε έτοιμες τις περίφημες «*Τρεις Προτάσεις*», που νεότερος ακόμη, αλλά ήδη με αναγνωρισμένο επιστημονικό κύρος, πρόλαβε να υποστηρίξει κατά τη διάρκεια του *1ου Αρχαιολογικού Συνεδρίου* και ακολούθως να δημοσιεύσει στα *Τεχνικά Χρονικά*. Οι προτάσεις αφορούσαν στην υψηλής αξιοπιστίας τεκμηρίωση και διάγνωση της κατάστασης των μνημείων, τη δημιουργία και αποτελεσματική τήρηση κατάλληλων αρχείων και, τέλος, τις μεταπτυχιακές σπουδές των αρχιτεκτόνων για μια υψηλού επιστημονικού και επαγγελματικού επιπέδου εξειδίκευση. Ταυτοχρόνως, επειδή το περιβάλλον του δεν ήταν ακόμη συλλογικά ώριμο, φρόντισε για την εφαρμογή της ιδέας, έστω και σε ατομικό επίπεδο. Με το ήδη μεγάλο κύρος του και μετά από πάμπολλες ώρες και ημέρες σύνταξης κειμένων, επιστολών και υπομνημάτων, κατάφερε επί δεκαετίες να εξασφαλίζει υποτροφίες για εξειδίκευση στο εξωτερικό των καλύτερα προετοιμασμένων νέων αρχιτεκτόνων, που παρά την τότε τεράστια άνθιση της ανοικοδόμησης και τη δεδομένη προοπτική επαγγελματικής επιτυχίας σε αυτήν, προτιμούσαν ήδη την όχι τόσο προσοδοφόρο περιπέτεια της εργασίας στα μνημεία. Χρόνο με τον χρόνο ο αριθμός τους μεγάλωνε και ήδη πλησίαζε την εκατοντάδα, όταν επί τέλους έγινε δυνατή η δημιουργία σχετικών προγραμμάτων και στην Ελλάδα. Κατά το ίδιο μακρό χρονικό διάστημα ο Καθηγητής ετοίμαζε το έδαφος και σε προπτυχιακό επίπεδο με κατ' επιλογήν μαθήματα εφάμιλλα με ό,τι μπορούσαν να προσφέρουν τα καλύτερα τεχνικά πανεπιστήμια της Ευρώπης. Ταυτοχρόνως, ο ίδιος πρωταγωνιστούσε στα μεγαλύτερα αναστηλωτικά έργα της χώρας (πάντοτε χωρίς χρηματική αμοιβή) και η διδασκαλία του ήταν ως εκ τούτου πραγματικά ρεαλιστική, υποστηριζόμενη από την τεράστια πρακτική - οικοδομική γνώση του, που ταυτοχρόνως συνδυαζόταν με τέλεια γνώση των νομικών, διοικητικών, οικονομικών και άλλων διαδικασιών.

Με όλα αυτά ο Χαράλαμπος Μπούρας είχε άμεση επίδραση σε εκατοντάδες νέους αρχιτέκτονες, οι οποίοι σύντομα διέπρεψαν σε ένα επάγγελμα, το οποίο οι ίδιοι αναγνωρίζουν ως κύριο παράγοντα της αυστηρής επιστημονικής και βάσει αρχών ανάπτυξής του στην Ελλάδα. Με άλλες λέξεις ο Χαράλαμπος Μπούρας υπήρξε ο *Η ρ ω σ Κ τ ί σ τ η ς* αυτής της δραστηριότητας που μας ενώνει και μας κάνει τόσο χρήσιμους στον κόσμο μας. *Η ρ ω σ Κ τ ί σ τ η ς* κατά την αρχαία σημασία του όρου: ιδρυτής μιας πόλεως ή γενικότερα ενός συλλογικού θεσμού. Σε αυτό το νέο πεδίο, που ήδη είναι πολύ παλιό και όπου οι παλαιότεροι έχουν πάρει ήδη σύνταξη, αφού όμως πρόλαβαν να μεταδώσουν πολλά στην επόμενη γενιά, ο Χ. Μπούρας μας ενέπνευσε και το ήθος: συναγωνιστές, όχι ανταγωνιστές!

Αλλά ενώ ο χρόνος συνεχώς ρέει και οι καταστάσεις μεταβάλλονται, και καθώς οι δυνάμεις μας δοκιμάζονται, και ενώ ο ίδιος έφυγε, αν και είχε ακόμη τόσο πολλά να προσφέρει και να ευχαριστηθεί, τα πολυάριθμα συγγράμματά του διατηρούν στο ακέραιο την αξία τους, ενώ οι συμβουλές του, οι σκέψεις του και οι τρόποι του φαίνεται ότι έχουν ακόμη τόση δύναμη, ώστε να συνοδεύουν ευχάριστα και ευεργετικά την παραπέρα πορεία μας.

Λόγω των περιστάσεων κατά τη σύνταξή του, το ως άνω εισαγωγικό κείμενο τόνισε κυρίως την τεράστια συμβολή του Μπούρα στην προστασία των μνημείων και στον επί δεκαετίες προς αυτά επιστημονικό και επαγγελματικό προσανατολισμό νέων αρχιτεκτόνων. Αυτό, άλλωστε, ήταν και το μέγιστο μέρος των προσπαθειών του, μέσω του οποίου αξιώθηκε να είναι ένας Έρως Κτίστης. Όμως το πρόγραμμά του περιείχε πολλά άλλα. Ορισμένες μελέτες του εμπίπτουν περισσότερο στην Ιστορία της Τέχνης, άλλες στην ιστορία των ιδεών, ή στη βιογραφική τεκμηρίωση της πράξης ή της σκέψης κάποιων πρωταγωνιστών της Αρχιτεκτονικής ή της Αρχαιολογίας. Χάρης στο ευρύτερο ενδιαφέρον του για τόσο πολλά και την ικανότητά του να συγκροτεί τις αντίστοιχες γνώσεις με ένα σύστημα αυστηρής λογικής ταξινόμησης, ανάλυσης και δομικής συσχέτισης, ο Χ. Μπούρας ήταν κατά κανόνα σε θέση να παρακολουθεί οποιαδήποτε συζήτηση εντός του ευρύτερου πεδίου της Αρχιτεκτονικής, της Αρχαιολογίας, της Ιστορίας ή της Προστασίας των μνημείων και της Οικοδομικής τεχνολογίας και με αίσθημα επιστημονικής ευθύνης και οικονομίας χρόνου να εξηγεί, να συνοψίζει και να διαφωτίζει αντικείμενα και θέματα, ακόμη και σε καθ' ύλην ειδικότερους, όταν αυτοί δεν διέθεταν τη δική του δύναμη σκέψης ή ευαισθησία, κοινωνική και πολιτική. Κατ' αυτόν τον τρόπο η συμβολή του σε διάφορα επιστημονικά συμβούλια υπερέβαινε πάντοτε τα συνήθη. Τούτο συμβάδιζε με την περιβόητη μνήμη του (στην πραγματικότητα αποτέλεσμα και εντονότερου ενδιαφέροντος για περισσότερα θέματα), η οποία, συνδυαζόμενη με μακρότατη επί δεκαετίες συμμετοχή σε συλλογικά σχήματα, τον καθιστούσε αληθινό μνήμονα αυτών, όπως π.χ. στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Ταυτοχρόνως, μέσω της έμπρακτης εφαρμογής της αρχής της διεπιστημονικής συνεργασίας, συνέβαλλε στη γνωριμία και εξοικείωση πλείστων με πρόσωπα και πράγματα άλλων κλάδων. Παρά την εντατική εμπλοκή του στα κοινά και την απλόχερη προσφορά πολύτιμου χρόνου σε άλλους, ιδίως σε νεώτερους, ως εκ θαύματος ο Χαράλαμπος Μπούρας παρήγε το μέγιστο σε ατομικό επιστημονικό έργο, μετρήσιμο ακόμη και ως απλή ποσότητα –πόσω μάλλον ως γινόμενο ποσότητας επί ποιότητας! Πώς το κατάφερε; Μόνον επειδή ήταν πολύ εργατικός και επειδή διέθετε ασυνήθιστη ικανότητα κρίσεως, ασυνήθιστη ικανότητα μνημονικής συλλογής και δημιουργικής αξιοποίησης πλήθους οπτικών εικόνων και βιβλιογραφικών πληροφοριών, έξοχο τάλαντον λόγου, προφορικού και γραπτού, ταχύτατη καλλιγραφική διατύπωση ακόμη και με στυλό, τελείως αππλλαγμένη συντακτικών, ορθογραφικών και νοηματικών λαθών, ασυνήθιστο όγκο άριστα συγκροτημένων γνώσεων και μαζί ασυνήθιστη πειθαρχία, η οποία συστηματικά τον απομάκρυνε από χρονοβόρες εκ του προχείρου διεξαγόμενες συζητήσεις («πηγάδια», «όχι σύντομα τηλεφωνήματα» κ.τ.τ.), ή άλλες μορφές ελαφράς απασχόλησης. Την μη διαθεσιμότητα του Μπούρα για τέτοια, κάποιοι την είδαν σχεδόν με αντιπάθεια και ενίοτε άσκησαν επί αυτής τις ερασιτεχνικές ψυχολογικές ερμηνείες τους, παραβλέποντας ωστόσο το γεγονός ότι οι πλείστοι από τους φιλικά διαθέσιμους για μακρές ευχάριστες συζητήσεις και οικειότητες, τελικά ήταν ακριβώς εκείνοι που αντίθετα προς τον Μπούρα και τους ολίγους ομοίους του, δεν προλάβαιναν να διαβάζουν προσεκτικά τα γραπτά των φοιτητών ή των φίλων, ούτε να συντάσσουν «βαρετές επιστολές» και να συνθέτουν απαιτητικά εκπαιδευτικά κείμενα και συγγράμματα, ή να τιμούν το αναγνωστικό κοινό με ουσιώδη βιβλία, ή έστω επιστημονικά άρθρα. Παρομοίως, οι ανεύθυνα κρίνοντες, π.χ. βάσει του βαθμού ασυμφωνίας του προς την επικρατούσα ενδυματολογική ατημελησία, κατά κανόνα αγνοούσαν τη χάριν συναδέλφου σοβαρή εθελοντική διακινδύνευση του Μπούρα στα δικαστήρια της δικτατορίας. Το ίδιο επιφανειακά ήταν και η επηρεασμένη από την εποχή της εικόνας γνώμη κάποιων για τα διδακτικά συγγράμματα του Μπούρα. Όμως, κατά τους ειδικούς τα συγγράμματα αυτά είναι εφάμιλλα μόνον με τα παγκοσμίως άριστα. Ομοίως άριστες ήσαν και οι επί δεκαετίες προτάσεις του Μπούρα για Πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών ειδί-

κευσης στην Προστασία και Συντήρηση Μνημείων. Σήμερα, πολύ μετά το γύρισμα του αιώνα, τα διδακτικά συγγράμματα του Μπούρα, έστω και χωρίς τις βιβλιογραφικές προσθήκες που ο ίδιος ήλπιζε από εμάς, εξακολουθούν να είναι τα κορυφαία του είδους τους και να αποτελούν την πρώτη επιλογή για ένα ευρύτατο φάσμα ενδιαφερομένων, συμπεριλαμβανομένων και των φοιτούντων στο Πανεπιστήμιο. Αν ήθελε κανείς να συνοψίσει τον Μπούρα σε μια φράση αυτή θα ήταν: άνθρωπος ασυνήθιστα εργατικός, ευφυής και ενάρετος, προσπλωμένος σε δύσκολα τηρούμενες αρχές, απέχων τρόπων εύκολης δημοτικότητας, υλικών αμοιβών, εθιμοτυπικών βραβεύσεων και διαδικασιών προβολής, ο οποίος εις πείσμα αντιξωών συνθηκών συνδύασε κορυφαίο ατομικό έργο με σπάνιας εμβέλειας κοινωνική προσφορά.

Αλλά για όλα αυτά και τους ποικίλους άλλους τομείς της πολυσχιδούς δράσης του Μπούρα, ο αναγνώστης δύναται να βρει περισσότερα στο αφιέρωμα «*Για τον Χαράλαμπο Μπούρα*» (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2009).

Η ιδέα έκδοσης τόμου επιστημονικών μελετών αφιερωμένου στον Ήρωά μας, ως ελάχιστη έκφραση χρέους και ευγνωμοσύνης, γεννήθηκε το 1995, όταν εκείνος πλησίαζε το εξηκοστό πέμπτο έτος του. Δυστυχώς το σχετικό μυστικό έφθασε κάποτε στα αυτιά του και αμέσως, με τον χαρακτηριστικό ήπιο, αλλά ανυποχώρητο τρόπο του, ο άριστος δικαιούχος πάσης τιμής εξέφρασε μόνον αντιρρήσεις για το εγχείρημά μας. Αυτό το γνωρίζαμε, *δεν ήθελε τιμές!* Καθώς, όμως, ο χρόνος περνούσε κρίναμε προτιμότερο σιωπηρώς να παρακάμψουμε την άρνησή του. Την 10η Ιουνίου 2013 εστάλη η πρώτη εγκύκλιος προς «*συναδέλφους, φίλους και μαθητές του Χαράλαμπου Μπούρα*», η ανταπόκριση ήταν θερμή, η πρώτη συγκομιδή κειμένων μεγάλη και όταν πλέον το μυστικό διέρρευσε ήταν πλέον πολύ αργά, ακόμη και για έναν Μπούρα να επιμείνει στην παλαιά ασκητική θέση του. Ο αρχικός, μάλλον αισιόδοξος χρονικός στόχος (2014-15) δεν κατέστη δυνατός, αλλά πάντως η ετοιμασία συνεχίσθηκε, χωρίς να θυσιασθεί η ποιότητα του αποτελέσματος. Δυστυχώς η απώλεια χρόνου έναντι του αρχικού προγράμματος συνέπεσε με απείρως μεγαλύτερες απώλειες. Η αγαπητή μας Λιλή Χατζητρύφωνος, συγγραφέας του σπουδαιότατου άρθρου για τον ναό της Αγίας Αικατερίνης στη Θεσσαλονίκη, απεβίωσε προώρως (†14 Σεπτ. 2016). Ομοίως άτυχος υπήρξε και ο Slobodan Ćurčić (†3 Δεκ. 2017), άριστος ομότεχνος, επί δεκαετίες φίλος του Μπούρα και μέλος της επιστημονικής επιτροπής του παρόντος. Η θλίψη μας γι' αυτές τις απώλειες επαυξάνεται από εκείνην για την προηγηθείσα απώλεια του λατρευτού μας δασκάλου και ήρωα (†27 Ιουλ. 2016). Τώρα πλέον το ανά χείρας σύγγραμμα τιμά μόνον τη μνήμη του. Πέραν αυτού, πάντως, συμβάλλει σε ό,τι εκείνος είχε και υπεδείκνυε εις πάντας ως πρόταγμα: τη συνεχή μέριμνα για τα μνημεία, ως κοινωνικά αγαθά και την καλλιέργεια της οικείας επιστήμης ως μέρους της ανθρωπιστικής παιδείας και ως πεδίου άσκησης πνεύματος και επαγγελματικού ήθους.

Το παρόν αφιέρωμα, μια συλλογή 112 άρθρων σε δύο ογκώδεις τόμους, παρουσιάζει θεματική ευρύτητα ανταποκρινόμενη στη θεματική ευρύτητα των δημοσιεύσεων, της διδασκαλίας και της λοιπής δράσης του Χαράλαμπου Μπούρα.

Το πλήθος και το περιεχόμενο των άρθρων οφείλεται στην επιστημονική ετοιμότητα των συγγραφέων και εξίσου στην προθυμία τους για συμμετοχή. Η ευδόωση, όμως, της φιλόδοξης αυτής προσπάθειας έγινε δυνατή μόνον χάρις στη μεγάλη εμπειρία και το έμπρακτο ενδιαφέρον του εκδοτικού οίκου, αλλά και χάρις στη γενναιοδωρία του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, του Αιγέα, του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου, του Ιδρύματος Δημητρίου και Αίγλης Μπότοαρν, τους οποίους και από αυτή τη θέση ευχαριστούμε θερμά.

Ειδικότερες ευχαριστίες εκφράζομε προς τις κυρίες Άννη και Αθηνά Ραγιά, για τον γενικό συντονισμό της έκδοσης και τη σελίδα προς σελίδα διαμόρφωση αυτής και προς την αρχαιολόγο κυρία Κ. Μπίρταχα για την κοπιώδη σελιδοποίηση και την εκδοτική επιμέλεια.

Οι επιμελητές

Κ. ΖΑΜΠΙΑΣ, Μ. ΚΟΡΡΕΣ, Φ. ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΟΥΦΑΝΝΟ, Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

MIDDLE BYZANTINE BRICK DECORATION IN THE CHURCHES OF THE CAUCASUS AND KIEVAN RUS*

ANDREY VINOGRADOV, DENIS JOLSHIN

Decorative brickwork in Middle Byzantine architecture has been studied mainly with a focus on the Balkans and Greece, and usually by framing the issue in the context of the argument for an “Helladic school;” other regions of the Empire (Constantinople, Asia Minor and Southern Italy), however, have traditionally received less attention. Moreover, ceramoplastics of the architectural traditions in areas outside of the Balkans and Greece that were more or less influenced by the building traditions of the Byzantine Empire has remained almost out of sight of historians of Byzantine art. The purpose of this article is to give a brief overview of decorative brickwork in the Caucasus and Kievan Rus in the Middle Byzantine period, taking into consideration the present state of archaeology and source material.

Caucasus

A brilliant development of ecclesiastical architecture in the Early Byzantine period in the Caucasus was interrupted by the Arab invasions. As a result, in the period from ca. 700–850 no churches were built in Armenia at all,¹ and only small hall churches were erected in Georgia.² The revival of church building took place in some newly established Caucasian states in the late 9th and 10th centuries, i.e., in the kingdoms of the Armenian Bagratids in Ani and of the Artsruni in Vaspourakan, in the principalities of the Georgian Bagratids in Tao-Klarjeti, in the Abkhazian kingdom, in the principality of Kakheti, as well as in the local dynastically controlled areas of Inner Kartli. The influence of Middle Byzantine architecture, often denied in the Caucasian scholarship,

did influence to various degrees developments in these neighboring regions, the most pronounced possibly being the establishment of local Byzantine schools in Abkhazia and Alania.³ Dozens of monuments of the named states used brick as both a building material and a decorative device, concepts that were previously not known for church architecture in the Caucasus (with the exception of Early Byzantine Abkhazia and Lazica-Egrisi).

Together with D. V. Beletskiy, our field research has made more specific the picture of the diffusion of these brick techniques and their forms and functions in construction in the Caucasus in the 9-11th centuries.⁴ Bricks were used in three main functional capacities: 1) to level inserts in the masonry (for this aim, in Abkhazia and Egrisi, ancient and Early Byzantine brick and tile were often used secondarily); 2) for arch constructions (in Kakheti and the Abkhazian kingdom), sparsely for vaults (Vachnadziani and Sanagire in Kakheti); 3) for the complete construction of buildings using only bricks (Bodbe, Ozaani, Aguris Sakdari and Gurjaani in the Kakhetian principality) or as an *opus mixtum* technique (Pitsunda cathedral in Abkhazia, Otkhta-Ekklesia in Tao).

For the use of brick as a decorative element, several traditions can be distinguished. Such a traditional element of Byzantine architecture as the dogtooth cornice, used singly (or rarely doubly), is widely found in the monuments of Abkhazia (Lykhny and Veseloe, with specially shaped bricks used) and Kakheti (Sanagire, Gurjaani, Alvani, Bodbe and Ozaani, with regular bricks used). In addition to these, a dentil course can be found in Vaspourakan (Aparank)⁵ and, probably, a chevron

* Authors are grateful to Prof. Matthew Savage (Louisiana State University), who kindly agreed to check the English language of the paper.

1. CUNEO 1988, 843-845.

2. The Georgian church at Samshvilde, previously dated to the

8th c., has recently been found to date from 661-697 (GOILADZE 2010, 98).

3. See KHROUSHKOVA 2006, 89–134.

4. See БЕЛЕЦКИЙ et al. 2014.

5. CUNEO 1988, 586.

Fig. 1. Otkhta-Ekklesia (Tao), funeral church: a. western façade, b. conch (photo 2013).

pattern in Alania (the Middle Church in Nizhniy Arkhyz).⁶

Another trend involved the use of decorative work in the *opus mixtum* technique, which was very rare heretofore in Caucasian architecture. It is found in Otkhta-Ekklesia (Tao, 960s)⁷ and in Pitsunda Cathedral (ca. 970).⁸ The context of its application in Otkhta-Ekklesia leaves no doubt about the strong decorative role of this technique. In the great basilica, the carefully executed masonry of alternating bands of brick and ashlar was used only for the interior of the aisles. In the small funeral chapel, it is used for more constructional features as it was in the best traditions of Constantinople (the bands penetrate the depth of the wall), meanwhile, the masonry of the vault and conch is the same, which provides an amazing visual effect (Fig. 1). In both churches of Otkhta-Ekklesia regular masonry can be seen (1-2 rows of ashlar, and 3-5 rows of bricks; only the bands in the lower parts of the funeral chapel are thicker). The *opus mixtum* in Pitsunda Cathedral has three different zones: up to gallery level, the bands of stone are thicker than the brick bands; from the level of the galleries to the top of the windows in the arms of the cross, the width of the bands is almost equal, or some brick bands are slightly thicker; higher in the arms, the brick bands are considerably thicker than the stone bands, which have a more decorative function (Fig. 2). The closest analogy to the lower zone can be found in the interior of the above-mentioned great basilica of Otkhta-Ekklesia.⁹ The masonry of the middle zone, namely the part with the brick bands that are slightly thicker, finds some parallels in Constantinople in the Vefa Kilise Camii, and in Islamköy in Asia Minor,¹⁰ including a rare technique involving the vertical arrangement of the stone blocks. The masonry of the upper zone has no direct analogy, but is reminiscent of its use in some monuments in Greece, such as in the upper part of the apse of Panagia in Hosios Loukas¹¹ where thin, decorative rows of stone are used in the

6. БЕЛЕЦКИЙ - ВИНОГРАДОВ 2011, 69.

7. DJOBADZE 1992, 92-141.

8. KHROUSHKOVA 2006, 98-100.

9. In the Middle Byzantine churches of Constantinople, such masonry is almost never found; the only exceptions are a part of the Odalar Camii and the southwest corner of the Kasim Aga Mescidi (12th c.?; MÜLLER-WIENER 1977, 164, 188-189). In the Balkans it takes the form of *cloisonné*; an exception is the narthex of Panagia Eleusa in Veljusa (1080; ĆURČIĆ 2010, 406-407).

10. KRAUTHEIMER 1986, 285-287; ROTT 1908, 11, fig. 3. But not in similar churches in Çanlı Kilise or Dere Ağzı, where the stone bands contain two or more rows of ashlar and the brick bands have purely decorative functions on the façades with thick mortar layers (see OUSTERHOUT 2006, 69).

11. KRAUTHEIMER 1986, 382, ill. 337.

Fig. 2. The cathedral of Pitsunda (Abkhazia): a. southern façade, b. pseudo-meander frieze on the northern apse (photo 2013).

brick wall; the use of *cloisonné* masonry in these rows favors this comparison. In any case, the masonry of the building is undoubtedly from a single building program, and the differences in the masonry of the three wall zones is a visual embodiment of the masonry's structural and decorative tasks and functions.

At Pitsunda Cathedral, the *cloisonné* masonry combined with ceramic pseudo-meanders resembles Sanagire Church in Kakheti, the probable burial place of the prince-chorepiskopos Kvirike II (+ 976). Just as above, the differences between the monuments are noticeable. In Pitsunda, ashlar was used (as in St. Amphilochus in Iconium¹²); the rubble stones in Sanagire are surrounded not by a single, but by a double or sometimes a triple frame of bricks (e.g. as in the early monuments of Kastoria, such as the 9th-century Church of St. Stephen¹³). The pseudo-meander is much larger and is combined with a double dogtooth cornice and blind arches. The

combination of these elements in Sanagire finds its closest comparisons in the “Helladic School”: the earliest example of the band of brick ornament in conjunction with a dogtooth cornice occurs on the façades of the Panagia in Hosios Loukas (mid-10th century); blind arches under a dogtooth cornice are found on the apses of St. Sophia at Ochrid (2nd quarter of the 11th century);¹⁴ a brick meanders are seen at the katholika in Hosios Loukas in Phocis and Nea Moni on Chios (1042-1055). On the eastern façade of the latter we see exactly the same combination of the Sanagire elements: a dogtooth cornice, pseudo-meander and blind arches.¹⁵

A unique feature is the use of over-fired brick for creating the geometric ornaments on the façades of the clerestory at Sanagire: the western façade there is covered with a continuous, diamond-shaped ornament, and the niches on its north and south façades show alternating X-shaped and diamond-shaped figures (Fig. 3). The ori-

12. See RAMSAY - BELL 1909, fig. 330.

13. EPSTEIN 1980, 194, ill. 11, 13.

14. SCHELLEWALD 1986, ill. 3.

15. VOYADJIS 2009.

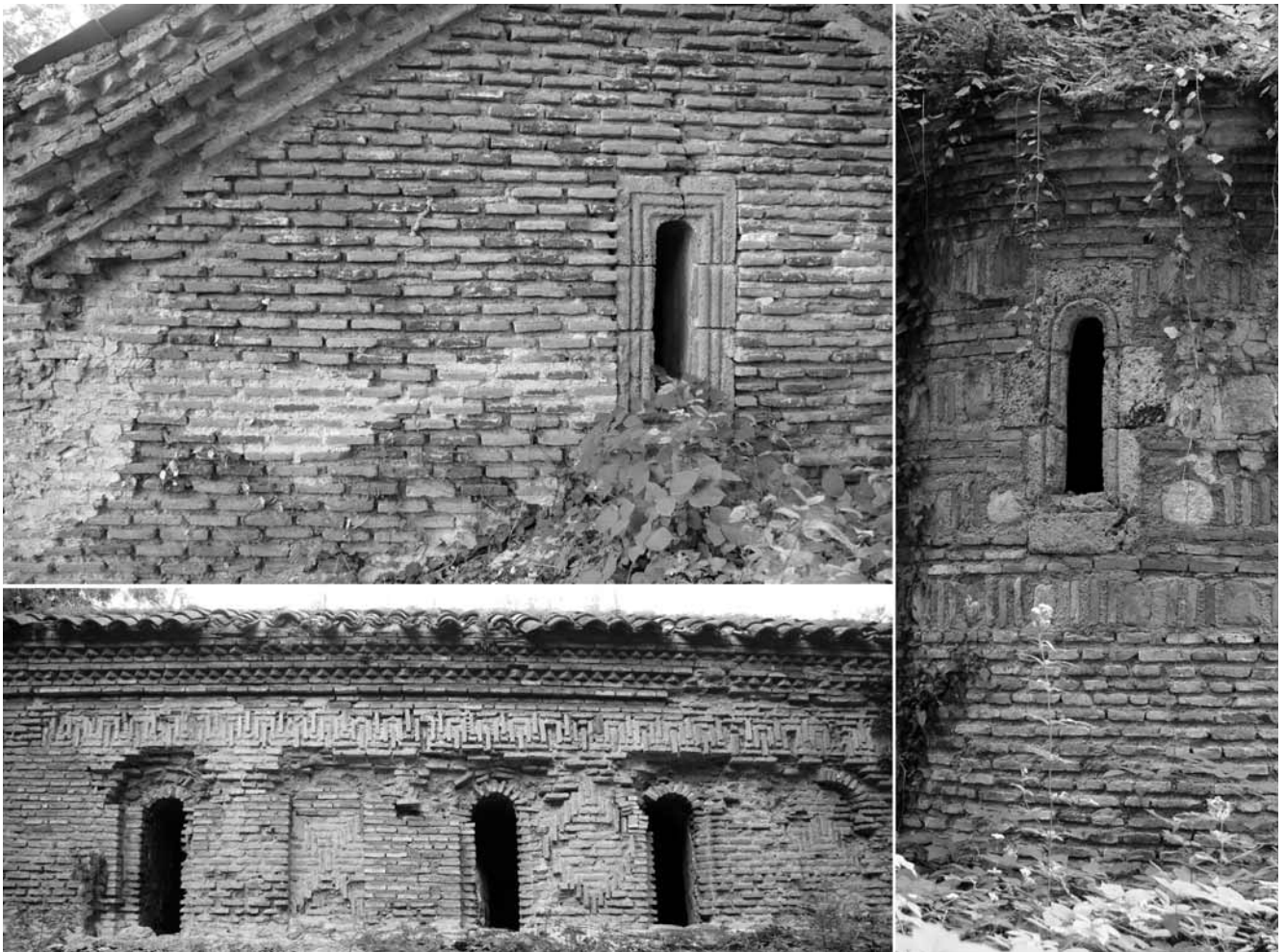

Fig. 3. The basilica in Sanagire (Kakheti): a. clerestory, western façade, b. clerestory, southern façade, c. northern apse (photo 2013).

gins of these ornaments are to be found in Abbasid architecture, which evidently also influenced similar ornaments on the stone walls of the Ani fortress.¹⁶

Further examples of the imitation of local stone architecture in brickwork are found in three other churches in Kakheti. Bricks of a specific shape with semicircular projections for decorative semi-columns and arches are found on each: on the eastern façade and in the interior of the pastophoria at Mama David in Akura;¹⁷ on the lateral façades of the clerestory at Natlismtsemeli near Kalauri; and in the Bartsana church near Shilda, where such bricks are found in secondary use. Similar semi-columns are seen in Caucasian architecture from

the 7th century, either placed singly or in pairs. In the Kakhetian churches, they are always double, so that the bricks used for them have two semicircular projections, unlike the bricks used for decorative arches (Fig. 4).

To summarize, it can be noted that Middle Byzantine brick decoration introduced by foreign builders, had short life anywhere in the local architecture of the Caucasus, with the exception of Kakheti and, partly, Abkhazia (for the dogtooth cornice there). Nevertheless, even this small amount of Byzantine influence in those regions was interrupted after the formation of the united Georgian kingdom ca. 1000, which gave preference to the kinds of stone decoration seen in the 10th century in Tao.

16. See in DE FRANCOVICH et al. 1968, pl. 135.

17. In contrary to G. Chubinashvili's dating of Mama David in Akura (the 9th century), some decorative elements from stone (volutes

and circles) included in the brick pilasters on the eastern façade are the clear imitation of the decoration on the Georgian cathedrals of the 2nd quarter of 11th c. (e.g. Samtavisi, Alaverdi).

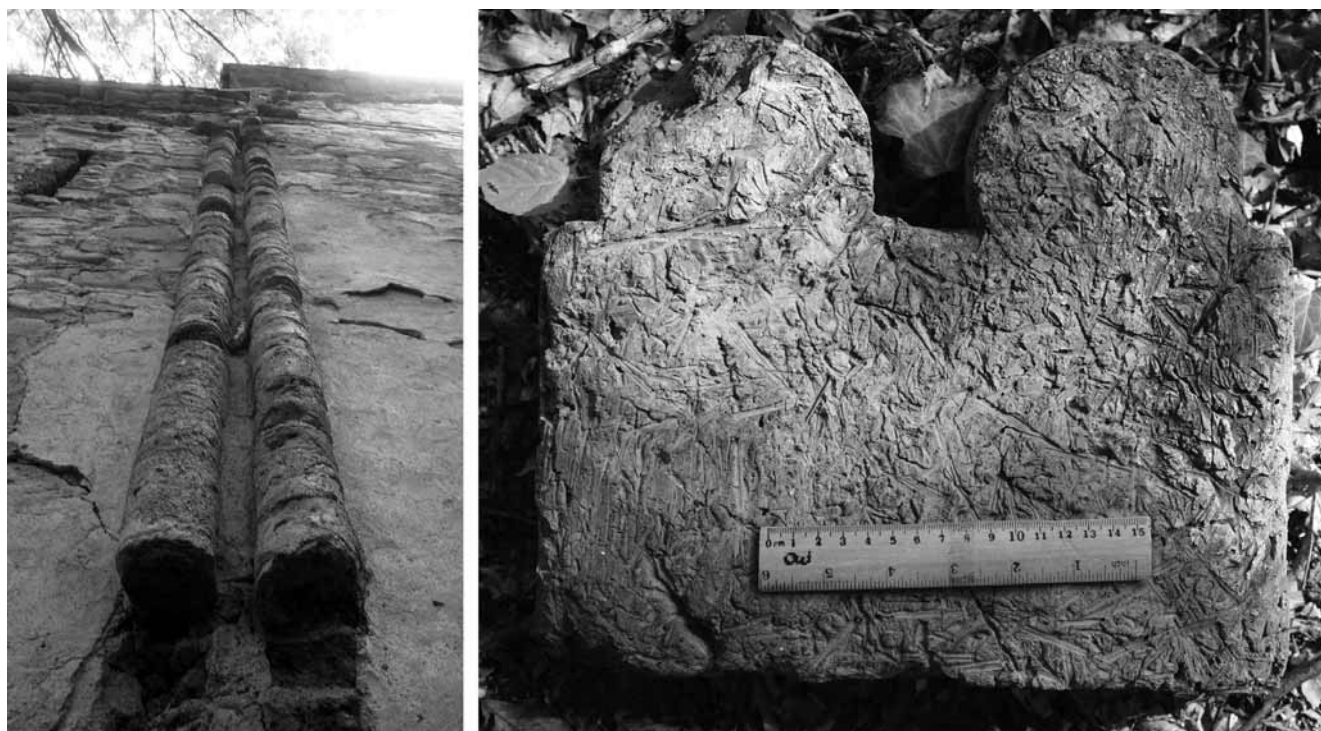

Fig. 4. Decorative figure bricks in Kakheti: a. Mama David in Akura, double semi-columns on the eastern façade, b. Natlismtsemeli in Kalauri, figure brick (photo 2013).

Rus

Compared to the buildings of the Caucasus region, the architecture of Old Rus has been the focus of much more research in terms of the influence of Byzantine building traditions. The state of research is helped by the fact that the number of monuments is moderate,¹⁸ and many of these can be securely dated by chronicles. Another reason explaining scientific and scholarly attention to the monuments is the comparative long history of conducting archaeological and architectural surveys, and, as a consequence, the presence of an extensive scholarly literature (that, nevertheless, remains mostly unavailable to the non-Russian reader).

A Byzantine origin for the tradition of Russian stone architecture has not been cast in doubt by the last half century of research. According to well-documented written sources, “Greek masters” were invited in 989 to build the first stone church in Kiev, immediately after the baptism of the Rus. The “church masters from Con-

stantinople” came to build the Dormition church of the Kiev Cave monastery (1073-1077).¹⁹ Even if no single mention had survived, most features of the architecture should serve as witness for the participation of Byzantine builders of this period in terms of church typology, functional solutions, building techniques, and decoration. Moreover, the predominant use of the recessed brick technique together with *opus mixtum* in the 11th century in Kiev, Chernigov, and Pereyaslav points to the contribution of builders from the Byzantine capital.²⁰

Considering the chronological gaps between the foundation of the churches and the minor differences in the methods of brickwork and brick-making, we can suggest that Byzantine builders’ workshops arrived in Rus at least five times in the course of the 11th century. The technique for finishing the mortar beds on the wall surface, which emphasized the decorative effect of the brickwork, is one of the ways in which distinctive workshop methods can be identified.

18. About 40 monuments in different states of preservation above ground, and ca. 200 ruined monuments studied through archaeology (РАППОПОРТ 1982).

19. РАППОПОРТ 1995, 193-206.

20. SCHÄFER 1974, 208; MANGO 1976, 24; VOCOTOPoulos 1981, 565; OUSTERHOUT 1999, 179; OUSTERHOUT 2009. The Mangana com-

plex in Constantinople (built during the reign of Constantine IX Monomachus, 1042-1055) had been considered for a long time to be the earliest example of the technique, with the exception of Rus. Later the same technique was discovered in the Panaghia ton Chalkeon in Thessalonike (1028), the Peribleptos monastery in Constantinople (built during the reign of Romanos

Fig. 5. The Desyatinnaya church in Kiev, the fragment of the arch (excavations of 2007).

The treating of mortar beds with incisions or cord imprints with the aim of imitating regular *opus mixtum* brickwork with ashlar bands, is widespread in Byzantine architecture.²¹ The examples of the application of the method have long been noticed for the 11th-century churches in Kiev.²² However, recent excavations of the Desyatinnaya church (late 10th century) failed to uncover any example of cord imprints on the dozens of original fragments of thick mortar bed facings that nevertheless show characteristic skew facets along the

bricks. A fair exception are the few fragments with trowel-mark incisions, which we believe belong to the later building phase, as well as the large fragment of an arch of the southern portico (in the bay corresponding the southern arm of the cross)²³ (Fig. 5). The mortar beds here have a finishing layer with facets and trowel incisions along the bricks. The wide black horizontal stripes seem to be later painted additions added after the partial loss of the original finishing.

In the church of St. Sophia at Kiev, the limited use of *cloisonné* technique had been discovered, for instance, in the lower parts of the eastern façade.²⁴ The finishing had been well traced on the northern wall of the gallery level of the inner southern portico, where irregular *opus mixtum* masonry is almost fully covered with mortar, except for levelling brick rows, separate vertical bricks, and projecting parts of rubble stones. Mortar beds along the brick rows had been treated with skew facets. The horizontal and vertical cord imprints created the pattern of the regular masonry with alternating ashlar (false) and brick (true) rows, with polished surfaces for the equally narrow stripes of “mortar” and “bricks” and surfaces left uneven for the “ashlars” (Fig. 6a).²⁵ The same treatment can be seen on the southern wall of the ground level Annunciation chapel (the end of the outer northern portico at St. Sophia), with well-preserved red painting of the polished stripes.²⁶

The lower parts of the walls of the Saviour cathedral in Chernigov were constructed in the *opus mixtum* technique without recessed bricks, with alternating bands of brick (3-4 rows) and stones. The wide bands of irregular stones were covered with polished mortar and have the cord-made pattern of the horizontal and vertical stripes painted red, imitating regular ashlar masonry (Fig. 6b).²⁷ The surface of the brick bands was

III, 1028-1034), and the katholikon of Vatopedi monastery on Mount Athos (late 10th century), considered to be at the moment the earliest example (VOCOTOPoulos 1979, 258; ÖZGÜMÜŞ 2000; MAMALOUKOS 2001, 178-179).

21. VOCOTOPoulos 1981, 553, 557; OUSTERHOUT 1999, 181-184; MAMALOUKOS 2010.

22. SCHÄFER 1974, 221-4; АСЕЕВ - ТОЦЬКА 1981.

23. The arch fragment, excavated in 2007, consists of the two different types of bricks, the one of the late 10th century (the same as in portico *in situ*) and the other dating to the 11th century (the same as the St. Sophia bricks). In our opinion, the 1030s is the most probable date of the building phase for the construction of the arch (possibly corresponding to the phase of the construction of the galleries of the porticoes).

24. The piece of real *cloisonné* technique, the only “example” in Rus, can be seen in the lower stone row of the eastern façade of St. Sophia in Kiev.

25. SCHÄFER 1974, taf. 98. The idea that the galleries of the inner porticoes of the St. Sophia church were later additions was rejected after the investigations in 1980s. Thus the named wall, in fact the outer southern wall of the five-nave core of the church, should be originally shown in plan to be on the interior (АСЕЕВ et al. 1988, 26).

26. The bricks placed vertically between the stones have been recently recorded in the lower part of the northern parekklesion of the Saviour church in Chernigov and in the foundations of the Desyatinnaya church, yet these small pieces seem to be occasional.

27. ХОЛОСТЕНКО 1990, 7.

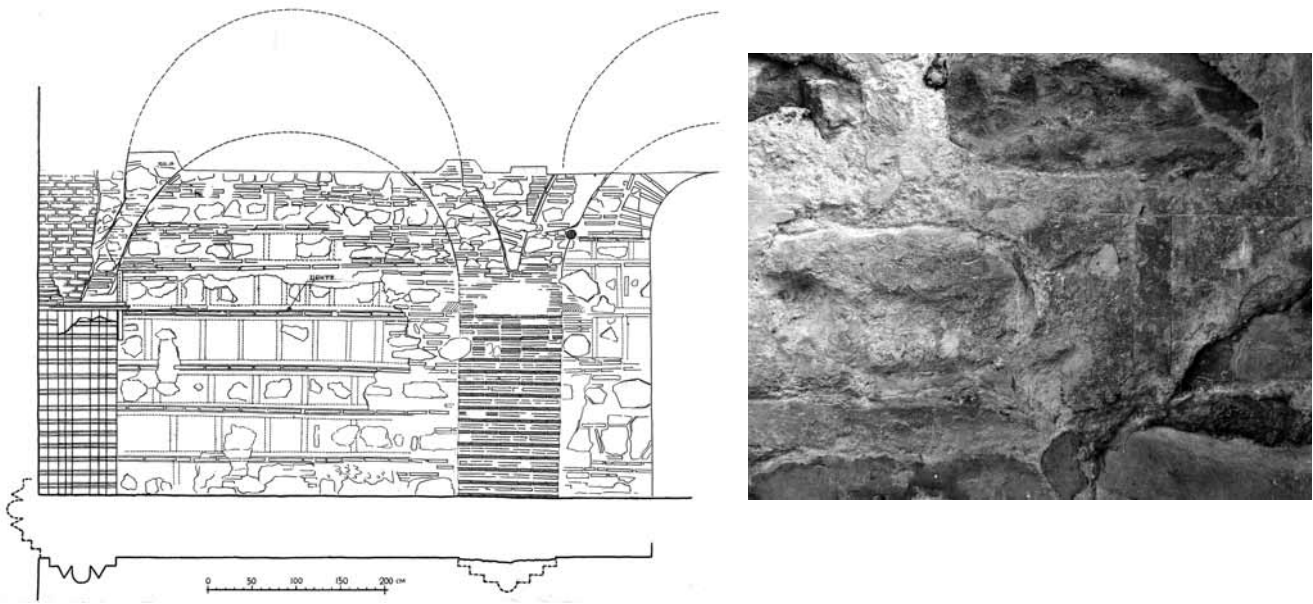

Fig. 6. The treating of the mortar beds: a. St. Sophia in Kiev, the northern wall of the gallery of the southern inner portico (after Aceev et al. 1988), b. Saviour church in Chernigov, lower part of the western façade. Photo 2012.

spread out by the equal horizontal stripes, corresponding with the true brick rows. The upper parts of the building, constructed in the recessed brick technique, show no specific treatment of the mortar beds, except for skew facets along the brick.

The same treatment techniques were recorded in the course of the extensive survey of the eastern façade of the cathedral of St. Sophia in Novgorod. In the lower part, the brick and stone rows alternated. As at Kiev, the bricks were left open and were emphasized with the skew mortar facets. The stone rows were mostly hidden behind mortar surfaces, polished and treated with cord imprints or trowel incisions, to imitate ashlar bands, with false regular mortar beds painted red. The additional painted (red, white and yellow) rectangular figures are recorded inside the “ashlars”, which call to mind the now-vanished carpet-like geometrical painting of the façade. On the greater part of the eastern façade and on the side domes, this treatment was made above the wide solid stone bands covered with mortar, as at Chernigov (Fig. 7).²⁸ The Novgorod case of the “masons’ painting”, outstanding for its brightness and complexity, is witness to the special attitude in Rus regarding the decorative features of Byzantine *opus mixtum* brickwork.

A similar treatment for mortar beds is recorded in the slightly later Kievan monuments, such as the church of St. Michael in Vydubitsy monastery (1070s), the Dormition church of the Kiev Cave monastery (1073-1078) and the nameless church excavated on the grounds of the Art School estate (ca. 1100),²⁹ but the tradition seems to have been abandoned soon after these years. Reliable traces of full plastering can be found in the Kievan churches of the second quarter of the 12th century, together with elements attributable to western Romanesque stylistic influences.

Brick ornamentation of façades seems to have had a longer life in the Old Russian architectural tradition. This type of decoration has usually been associated with the “Helladic School”, yet the role of Constantinopolitan architecture in the process of its distribution has been undervalued.³⁰ At St. Sophia in Kiev, the pseudo-meander frieze on the central dome and crosses above the arcades of the porticoes were discovered already in the first half of the 20th century.³¹ The restoration of the 1960s revealed the rich original brick decoration of the Saviour church in Chernigov. In the latter, a unique variety of patterns was observed, namely pseudo-meanders, fans, crosses, zigzags and *opus spicatum* used in

28. ШТЕНДЕР 1974, 209-212.

29. КАРТЕР 1961, 401; SCHÄFER 1974, taf. 98, 2; ХОЛОСТЕНКО 1975, 113.

30. MILLET 1916, 224-244, 252-289; VOCOTROPOULOS 1981, 554; OUSTERHOUT 1999, 194-200.

31. КАРТЕР 1961, 147-150.

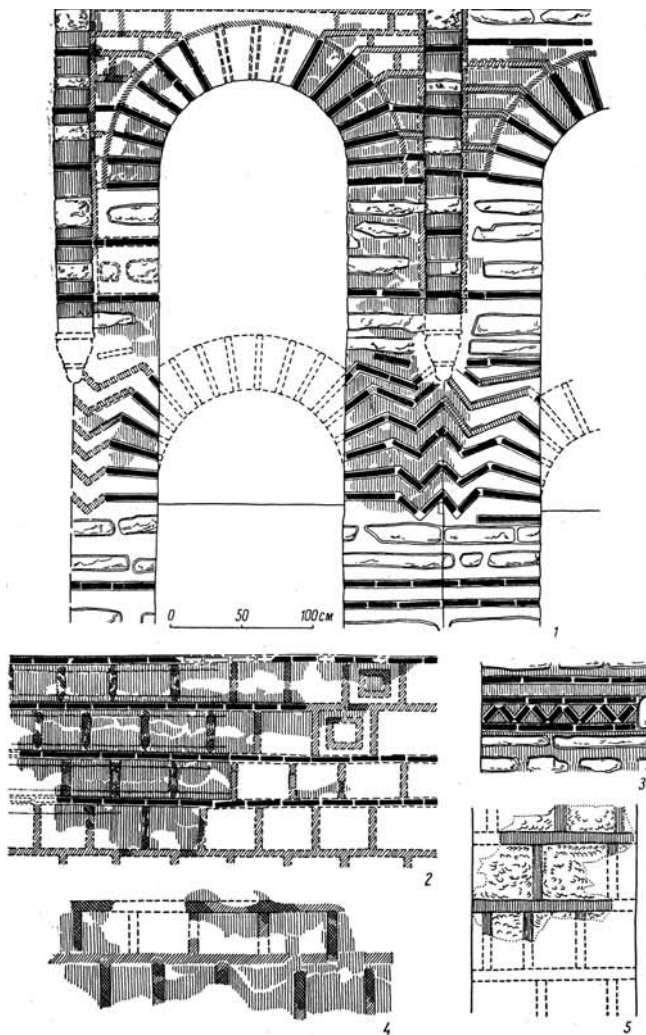

Fig. 7. The treating of the mortar beds in St. Sophia in Novgorod (details): 1. central apse, 2. northern apse, 3. pilaster of the western façade, 4. southern apse, 5. the passage between central and southern apses, interior (after Шмелев 1974).

the blind arches, tympani and the wall surfaces between the window openings. The richest decoration is concentrated on the curved façade of the staircase tower (Fig. 8).³² In the abundance of its decoration, the Saviour church resembles the katholikon of Nea Moni on Chios, the imperial project of Constantine IX Monomachus.³³ This kind of ornamentation was also discovered in St. Sophia cathedral in Novgorod, albeit on a reduced scale (simple crosses, chevrons, zigzags). Such a decrease in the number and kinds of motifs used in Novgorod might directly correlate to the reduced use of brick in the building, which was mostly used for the leveling of rows and for certain areas of structural importance.³⁴

Fragments of pseudo-meander frieze are known from the ruins of the Dormition church of the Kiev Cave monastery and the church on the grounds of the Art School estate. Most likely, these friezes marked the level of the gallery floor on the façades, as in the slightly later church of the St. Michael of the Golden Dome monastery (1108-1113).³⁵

The pseudo-meander frieze in another position, namely on the upper part of the façade, preserved on the northern wall of the narthex of the Saviour church in Berestovo³⁶ (near the Kiev Cave monastery, early 12th century), and on the façade of the Saviour church of the Euphrosynian monastery in Polotsk (mid-12th century, the decoration of which was revealed beneath the plaster in 2012). The same frieze on the façades of St. Paraskeve church in Chernigov (early 13th century), which stands out for its brick ornamentation, is a witness for the long life of the motif in Rus, probably as a result of the “Byzantine-oriented” focus of the Polotsk architectural school.

32. КОМЕЦ 1982.

33. Surprisingly, S.VOJADJIS (2009) does not mention Russian churches in his analysis, considering Nea Moni to be “the earliest securely dated church” with “this kind of decoration” and, moreover, a “fairly short-lived experiment” which “can possibly be assigned to Constantine Monomachus reign only” (Ibid., 236-238). At least, St. Sophia in Kiev can be securely dated (1037), as can St. Sophia in Novgorod (1045-1050), Saviour in Chernigov (ca. 1036, but the upper part of it could have possibly been built in the aftermath of St. Sophia). If we consider these examples together with the Mangana complex, it seems to have been more than an “experiment”. We should also be mindful here of another “signature” of these builders, namely the very characteristic shape of the clustered brick pilasters in the atrium of St. George

in Mangana, Holy Sepulchre elevated chapel in Jerusalem, St. Sophia in Kiev (Fig. 6a), and the church of the Saviour in Chernigov. See DEMANGEL - MAMBOURY 1939, 24-25; MANGO 1976, 231, 325; OUSTERHOUT 1989, 73.

34. ШТЕНДЕР 1974, 209. This feature of the Novgorod cathedral was once even considered to be the result of Romanesque stylistic influences (ЛАЗАРЕВ 1978, 231). Most likely, the Byzantine masons slightly transformed their technique in response to local circumstances and the building materials availability. Possibly a similar situation affected the course of construction of the mentioned-above Caucasian churches.

35. ХОЛОСТЕНКО 1955, 346; 1976, 160-1; КАРТЕР 1961, 398-9, pl. 49.
36. КАРТЕР 1961, pl. 68.

Fig. 8. The Saviour church in Chernigov: a. the western façade of the Saviour church in Chernigov (after Холостенко 1990), b. the staircase tower from the northwest. Photo 2007.

The church in Berestovo is also notable for the large number of separate brick insets, mostly crosses, some of which project from the surface of the wall. This technique, the earliest example of which was discovered in the ruins of the Dormition church of the Kiev Cave monastery,³⁷ can be found later in the 12th century in the context of the work of local architectural schools that were under the strong influence of the austere style characteristic of the spirit of the Chernigov-Kiev Romanesque (the church of St. John the Theologian in Smolensk, the church of the Dormition in Ladoga). The crosses of the glazed inlaid tiles in the walls of the churches of Grodno³⁸ (late 12th century) could also be seen as the continuation of the same motif following a technical transformation or in the aftermath of a new external influence.

A dogtooth cornice under the eave of the roof became a usual feature of Rus architecture from its origins. The fragments of the original cornice of the Desyatinnaya church, which were plastered and painted (black ornament on a white, yellow and orange background), were discovered in the excavations of 1937 and 1948³⁹ (Fig. 9). Similarly plastered and painted dogtooth cornices are recorded in the church of St. Sophia in Kiev, but only on the outer northern portico façades, below the projections of the decorative gable-like niches.⁴⁰ The domes and the façades of the Novgorod cathedral preserved their original dogtooth decoration of the scalloped cornice. Starting with the Dormition church of the Kiev Cave monastery, which became the standard for Russian church architecture of the 12th

37. ХОЛОСТЕНКО 1975, 158.

38. The cross, similar to the Grodno patterns, but made of the carved brick, can be seen also on the southern apse of the St. Paraskeve church in Chernigov.

39. КАРГЕР 1961, 52-54. The excavated fragment of the edge of the curved roof surface was covered with the specific tiles, which are not known in any Kievan buildings dated later (lead sheets only). Thus the date of the cornice fragment is most likely late 10th century.

40. Ibid., 166-167. The date of the outer portico addition is still disputable, but it cannot be later than the 3rd quarter of the 11th century. The above-mentioned gable-like niches are usually considered to be an imitation of the gable shape of the façade of St. Sophia in Novgorod, which was determined by the shape of the vault there, see КОМЕЧ 1987, 205-206.

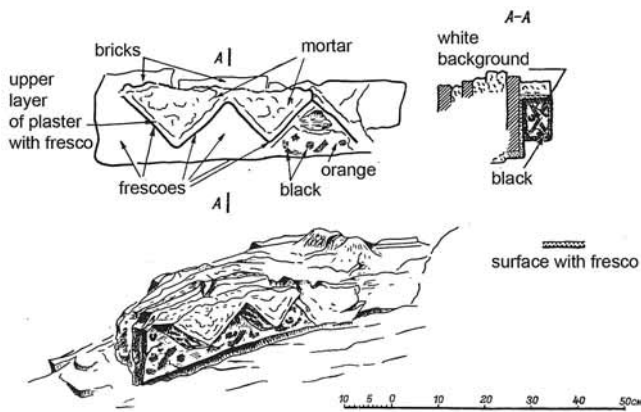

Fig. 9. The Desyatinnaya church in Kiev, fragments of the dogtooth cornice from the excavations of 1948 (after Kapzev 1961).

century, a single-row, dogtooth cornice below a scalloped roofline became the integral element of the style of various local schools of the Old Rus⁴¹. For instance, the motif is the only decoration used to enliven the severe façades of the Novgorodian churches.

The history of the introduction, survival and influence of various Byzantine decorative brickwork techniques in Rus was varied. For instance, the *cloisonné* technique was not very influential at all. The imitations of the regular ashlar masonry was used from 1030s to the late 11th century. Pure brick ornamentation seems to have remained more popular. However, its survival through the 12th century stood in opposition to the Kievan stylistic mainstream, and only became fashionable again at the end of the century when the tendency for complexity and dynamism became part of the national architectural style. Dogtooth cornices, however, remained constant in their simplest variants. The character of the implementation of brick decoration in the 10th-11th centuries corresponds directly with the arrival of new Byzantine workshops. Starting with the turn of the 12th century, local builders continued to use specific motifs, but copied from by-then venerated Kievan examples.

ANDREY VINOGRADOV
National Research University
Higher School of Economics, Moscow

DENIS JOLSHIN
The State Hermitage Museum, St. Petersburg

41. Холостенко 1955, 352. Usually, the discovery of the preserved dogtooth cornice *in situ* in the standing churches during the restoration is a great fortune, as the roof and upper parts of the

walls had been frequently altered. Fortunately, the finds of the bricks with the triangular header, common in the archaeological research, make it possible to fill the gaps.

BIBLIOGRAPHY

- CUNEO, P. 1988. *Architettura armena*, Roma.
- ĆURČIĆ, S. 2010. *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent (c. 300 - c. 1550)*. New Haven - London.
- DE FRANCOVICH, G. et al. 1968. *Architettura medievale armena*, Roma.
- DEMANGEL, R. - E. MAMBOURY 1939. *Le quartier des Manganes et la premiere region de Constantinople*, Paris.
- DJOBADZE, W. 1992. *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjeti and Šavšeti*, Stuttgart.
- EPSTEIN, A.W. 1980. "Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications," *The Art Bulletin* 62.2, 190-207.
- GOILADZE, V. 2010. "A Reflection of the Byzantine Eastern Policy in Georgian Epigraphy," in: N. МАКХАРАДЗЕ- N. LOMOURI (eds), *Byzantium in Georgian sources*, Tbilisi, 95-140 (in Georgian).
- KHROUSHKOVA, L. 2006. *Les monuments chrétiens de la côte orientale de la Mer Noire. Abkhazie. IVe-XIVe siècles (Bibliothèque de l'antiquité tardive 9)*, Turnhout.
- КОМЕС, А.И. 1982. "Спасо-Преображенский собор в Чернигове и его отношение к столичной школе византийской архитектуры." *JÖB* 32/4, *Akten II/4 XVI Internationaler Byzantinistenkongress*, 523-530.
- KRAUTHHEIMER, R. 1986. *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale.
- MAMALOUKOS, S. 2010. "Treatment of the Façades with Inscribed and Painted Architectural Forms and Decorative Features in Mid-Byzantine Architecture," in: *Труды Государственного Эрмитажа*, том 53, *Архитектура Византии и Древней Руси IX-XII вв.*, Санкт-Петербург, 74-88.
- MANGO, C. 1976. *Byzantine Architecture*, New York.
- MILLET, G. 1916. *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris.
- MÜLLER-WIENER, W. 1977. *Bildatlas zur Topographie Istanbuls*, Tübingen.
- OUSTERHOUT, R. 1989. "Rebuilding the Temple: Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre," *The Journal of the Society of Architectural Historians* 48, 66-78.
- OUSTERHOUT, R. 1999. *Master Builders of Byzantium*, Princeton.
- OUSTERHOUT, R. 2006. *A Byzantine Settlement in Cappadocia (Dumbarton Oaks Studies 42)* Washington, D.C.
- OUSTERHOUT, R. 2009. "The Byzantine Contribution to Early Russian Architecture," in: L. BELYAEV (ed.), *Archeologia Abrahamica. Studies in archaeology and artistic tradition of Judaism, Christianity and Islam*, Moscow, 213-230.
- ÖZGÜMÜŞ, F. 2000. "Peribleptos (Sulu) Monastery in Istanbul," *BZ* 93, 508-520.
- RAMSAY, W.M. - G.L. BELL 1909. *Thousand and One Churches*, London.
- RAPPOPORT, P.A. 1995. *Building the Churches of Kievan Russia*, Cambridge.
- ROTT, H. 1908. *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig.
- SCHÄFER, H. 1974. "Architekturhistorische Beziehungen zwischen Byzanz und der Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert," *Ist-Mitt* 23/24, 197-224.
- SCHELLEWALD, B.M. 1986. *Die Architektur der Sophienkirche in Ohrid* (PhD Dissertation, Bonn University).
- VOYADJIS, S. 2009. "The Katholikon of Nea Moni in Chios Unveiled," *JÖB* 59, 229-242.
- VOCOTROPOULOS, P.L. 1979. "The Concealed Course Technique: Further Examples and Few emarks," *JÖB* 28, 247-260.
- VOCOTROPOULOS, P.L. 1981. "The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period," *JÖByzantinistik* 31/2, 551-573.
- MAMALOUKOS, St. 2001. *Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Athens.
- АСЕЕВ Ю.С. - И.Ф. ТОЦЬКА 1981. "Зовнішній декор монументальних споруд стародавнього Києва," *Образотворче мистецтво* 5, 28-30.
- АСЕЕВ Ю.С. - И.Ф. ТОЦЬКА - Г.М. ШТЕНДЕР 1988. "Новое о композиционном замысле Софийского собора в Киеве," in: *Древнерусское искусство. Художественная культура X - первой половины XIII в.*, Москва, 13-27.
- БЕЛЕЦКИЙ, Д. В. - А. Ю. Виноградов 2011. *Нижний Архыз и Сенты - древнейшие храмы России*. Москва.
- БЕЛЕЦКИЙ, Д. В. - А. Ю. Виноградов - Д. Д. Ёлшин 2014. "Кирпич в церковной архитектуре Закавказья IX-X вв.," in: *Е. И. Крупнов и развитие археологии Северного Кавказа. XVIII Крупновские чтения*, Москва, 319-322.
- КАРГЕР, М. К. 1961. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. 2. Памятники киевского зодчества X-XIII вв.* Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.
- КОМЕЧ, А.И. 1987. *Древнерусское зодчество конца X - начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции*. Москва: Наука.
- ЛАЗАРЕВ, В.Н. 1978. *Византийское и древнерусское искусство*, Москва.
- РАППОПОРТ, П.А. 1982. *Русская архитектура X-XIII вв. Каталог памятников. Свод археологических источников. Вып. Е-47*, Ленинград.
- ХОЛОСТЕНКО, Н.В. 1955. "Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры," *Советская археология* 23, 341-358.
- ХОЛОСТЕНКО, М.В. 1975. "Успенський собор Печерського монастиря," in: *Стародавній Київ*, Київ, 107-170.
- ХОЛОСТЕНКО, М.В. 1976. "Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської Лаври," *Археологічні дослідження Стародавнього Києва*, Київ, 131-165.
- ХОЛОСТЕНКО, Н.В. 1990. "Исследования Спасского собора в Чернигове," *Реставрация и исследования памятников культуры*. Вып. 3, Москва, 6-18.
- ШТЕНДЕР, Г.М. 1974. "К вопросу о декоративных особенностях строительной техники Новгородской Софии (по новым материалам исследований)." *Культура средневековой Руси*, Ленинград, 202-212.

S U M M A R Y

The article focuses on the influence of Middle Byzantine architecture, mostly in the 10-11th centuries, to the architecture of contemporary Caucasus and Rus numerous principalities in the aspect of the decorative use of brick. The authors consider the churches decorated with the dogtooth cornice and ornaments in brick as well as the examples where certain masonry types as *cloisonné* and *opus mixtum* were used with the special attention to the decorative features of brickwork.

Examples of the exterior brick ornaments in Caucasus are very few, but they emphasize the direct links between the builders of the 10th century cathedral in

Pitsunda, Abkhazia, and the church in Sanagire, Kakheti. Both were constructed using peculiar variation of *cloisonné* masonry, which points to the participation of the Byzantine masons. In Rus, the appearance of the mid-11th century cathedrals in Kiev, Chernigov, and Novgorod was created by Byzantine builders with wide use of ceramoplastics and the *opus mixtum* masonry with imitation of ashlar bands. The modest use of brick ornaments was continued in local works till the end of 12th century when the same idea, rethought and transformed, became a part of a first Russian national architectural style.